

«management» - управління, завідування, а «manager» - керівник, завідувач, господар. Відомо, що «market» - ринок, базар, «marketing» - торгівля, а «business» - справа, заняття, комерція, підприємництво і т.д. Єдиною причиною запозичання є певна мода на використання американізмів та бажання мовця продемонструвати свій соціальний статус. Запозичання пояснюються з міркувань престижності, в мовленні вживаються тому, що вони здаються більш сучасними, ніж їхні українські еквіваленти (наприклад, бартер - безгрошовий обмін, баланс - рівновага, асортимент - набір, сальдо - залишок, рентабельність - прибутковість, брокер - зареєстрований посередник, інвестор - вкладник, контракт - угода, дилер - посередник у торговельних угодах, дистриб'ютор - посередник - розповсюджувач, інтерпретатор - тлумач тощо). Таким чином, оці новітні чужомовні терміни мають українські відповідники і гострої потреби в них немає, а подібне засмічення мови, яке спостерігаємо, об'єктивно звужує сферу функціонування української мови, тобто порушуються як Конституція України, так і Закон про мови.

Коли країна мови-позичальника знаходиться під значним культурним та політичним впливом країни мови-джерела, як це має місце на сучасному етапі українсько-американських політичних та економічних відносин, то до культури такої країни надходить значна кількість нових предметів та концепцій разом зі своїми назвами, заповнюючи таким чином лексичні прогалини, що існують у мові цієї культури. Такі запозичення можуть, як виняток, допускатись принаймні на першій стадії їх проникнення. Але це зовсім не може стосуватися американізмів, які мають синоніми в українській мові і не є назвою предметів або концепцій, нових для української мови та української культури взагалі.

Для нас американізація є певною мірою загрозливою від русифікації, бо раніше у боротьбі проти попередньої англійська мова (як поширеніша у науковому світі) була природною протиположністю. Тепер же відсутність протиположності може спричинити нову і вже остаточну асиміляцію, що означатиме загибель національної мови, освіти і науки.

1. У глибокому роздумі присів Мамай. «Голос України» 12 грудня 1998 р. №239. - С.6. 2. Л.Малевиш *Закономірності та особливості становлення науково-технічної термінології гідромеліорації*. Вісник №336 «Проблеми української термінології». - Львів, ДУ «Львівська політехніка», 1998. - С.196-200. 3. В.Перхач. Б.Іванків *Метелина хвиля //Науково-технічне слово №1, 1995. - С.63-118.* 4. Б.Прокопович, Л.Яремчук *Національне та інтернаціональне в сучасній українській деревообробній лексичі*. Вісник №336 «Проблеми української термінології». - Львів, ДУ «Львівська політехніка», 1998. - С.194-196.

ПРО ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

(на матеріалі словників XIX ст.)

© Олена Кучеренко, 2000

Харківський інститут пожежної безпеки

Опис становлення української пожежно-технічної терміносистеми неможливий без використання матеріалів українських словників. Зрозуміло, що насамперед українські технічні словники подають терміни та термінологічні сполучення.

Але, на нашу думку, не варто обминати загальні словники: одним із шляхів поповнення терміносистеми є термінологізація загальноживаних слів. Загальноживані слова становлять основу кожної термінологічної системи.

Пожежно-технічна термінологічна система (як будь-яка термінологічна система)

формувалася досить тривалий час. Вона являє собою функціональний різновид загальнолітературної мови й потребує простеження розвитку семантики пожежно-технічних термінів у діахронно-порівняльному плані.

Можемо припустити, що становлення, функціонування та розвиток терміносистеми пожежно-технічної справи пов'язаний із формуванням та розвитком пожежно-технічної галузі науки.

З історичних джерел (перш за все архівні матеріали) відомо, що професія пожежника з'являється тільки на початку XIX ст. Виникає потреба позначити певне пожежне знаряддя, пожежні приміщення, схарактеризувати місце пожежі, стани горіння й т. ін. Українські технічні словники ще не були укладені. Звичайна річ, "пожежна лексика" повинна відбиватися в українських загальнонавчаних словниках, зокрема у словниках XIX століття.

На особливу увагу заслуговує друга половина XIX ст., коли активно відбувався процес творення загальнонаціональної української наукової мови.

Явним є те, що сучасна українська наукова мова суттєво відрізняється від мови науки XIX ст. В цей час вона тільки формувалася і зв'язок її з загальнолітературною мовою був надзвичайно близьким.

Відомо, що загальні процеси розвитку мови науки зводились до формування номінативного фонду, який її забезпечував творення соціальних найменувань. Загальнонавчані слова, які зазнають змін у семантичній структурі, входять до галузевих терміносистем як спеціальні найменування. Ці слова у функції термінів розрізняються сферою та функцією вживання.

Безумовно, семантичний спосіб утворення термінів має надзвичайне значення під час формування терміносистеми.

Історично термінологізація загальнонавчаних слів пояснюється тим, що наукові поняття з'являлись внаслідок узагальнень практичного пізнання світу. Лінгвістично це призводило до ускладнення семантичної структури слова. Лексичне значення загальнонавчаного слова не може передати зміст наукового поняття. Конкретизація його сприяє появі нового слова зі спеціальним значенням.

Найпоширеніші способи термінологізації (перехід загальнонавчаних слів у розряд одиниць завдяки ускладненню семантики пожежно-технічним змістом, метафоризація та метонімізація), напевно, відбуваються у процесі формування пожежно-технічної терміносистеми.

У межах цієї статті ми не будемо чітко визначати усі зазначені вище способи термінологізації загальнонавчаної "пожежної" лексики стосовно пожежно-технічної термінології.

З метою окреслення тематичної групи слів, які стосуються пожежної справи і поступово термінологізуються, звернімося до українських загальних двомовних словників XIX століття:

- 1) "Словник української мови" П.Білецького-Носенка (зібраний у 40-вих роках XIX століття, підготовлений до видання В.В.Німчуком);
- 2) "Малоруско-німецький словар" Є.Желеховського та С.Недільського (1886 р.);
- 3) "Русско-малоросійській словарь" Є. Тимченка (1887 р.);
- 4) "Словарь російсько-український" М.Уманця та А.Спілки (1893 р.);
- 5) "Словник українсько-галицький" А.Гурта (1896 р.).

Підсумовує, систематизує український лексикографічний матеріал XIX ст.,

безумовно, "Словарь української мови" Бориса Грінченка, хоча його було надруковано вже на початку ХХ ст. (1907 – 1909). Словникові матеріали цього словника ми, звичайна річ, використовуємо.

Автори українських загальних двомовних словників у передмовях зауважують, як правило, що представляють загальноновживані слова. Якщо до словників потрапляють терміни, то вони, за свідченням деяких авторів, мають відповідні позначки. Наприклад, упорядники "Словаря російсько-українського" М.Уманець та А.Спілка у передмові зазначають: "При наукових термінах і словах технічних ставимо і відповідний латинський термін, коли він нам відомий" [10:VIII].

Борис Грінченко також вмщував у свій словник технічні терміни і навіть назви й схеми машин (особливо їх багато із ткацтва): "Въ виду того, что технических народных терминов собрано еще довольно мало и собранное къ тому же разбросано въ различныхъ изданіяхъ, часто имѣющихъ совершенно не филологическое назначеніе, мы приложили особое стараніе, чтобы собрать этого матеріала какъ можно больше" [2:XXX].

У зазначених словниках подано значну кількість слів, які тематично стосуються пожежної справи (наприклад, пожежа, пожежний, гасити, горіти, вогонь, запалити(ся), вигоряти, палій, гасило, пожарище, запальний, самозапалювання, спа-лахнення, горючість, огнище, спалений та ін.).

Спробуємо проаналізувати деякі словникові статті. Ми не ставимо за мету проаналізувати усі слова із представлених у словникових джерелах.

Словник П.Білецького–Носенка не має іменника *пожежа*.

Е.Тимченко надає такі синонімічні іменники до названого: "*пожарь, пожежа, вогонь*" [8:44], а у словникові А.Гурта знаходимо: "*пожарь = пожар* (С.Л.Жел.), *пожежа* (с. З.Л.Жел.) *поже́га. Торік була пожежа, а досі шмалятину чуть*" [5:79].

"Малоруско-німецький словар" Є.Желеховського представляє іменники *поже́жа* [7:II:679], *пожб́га* [7:II: 680], *пóжар* [7:II:679]. Іменник *пóжар* має не зовсім типовий наголос на першому складі (можливо, вплив польської мови). Поруч з іменником *пóжар* стоїть словосполучення "*на пóжар спускати*" [7:II:679]. Це словосполучення, напевно, може означати "*підпалити*".

У Б.Грінченка читаємо: "*пожега*" [3:III:250], *пожежа*. Уже хати братів хуторянців в пожежі палали" [3:III:249], "*пóжар. На пóжар спускати. Сжигать. А галеру на пóжар спускали*" [3:III:249].

Усі перелічені словники подають слово *пожежа* як загальноновживане, таке, що не містить термінологічного значення, тобто без відповідних позначень.

Як загальноновживаний зафіксовано прикметник *пожежний* у словниках Е.Тимченка, М.Уманця та А.Спілки: "*пожарный adj, пожарный, пожежний, вогневий*", *пожарны́я команда – вогнева́ сторб́жа, пожежна справа*" [10:44] та у словнику А.Гурта: "*пожарный –пóжарный – пожежний – пожарная команда = поже́жна справа*" [5:79].

Словник В.Грінченка подає такі синонімічні прикметники: "*пожежний, а.е. 1) пожарный, 3) поже́жна справа. Пожарная команда. По. великих городах до там е пожежна справа. Васильк. у.*" [3:III:250], "*пожарный, а. е. пожарный. Так само, як смоки, роблять пожарні труби. Ком II.75*" [3:III:250].

Очевидне те, що прикметник *пожежний* має синоніми, серед них – прикметник *пóжарный*, що не є характерним для української мови через те, що його корінь російський – *пóжар*. Як синонім бачимо також прикметник *вогневий*, що зумовлено наявністю синонімічного до *пожежа* іменника *вогонь*. На позначення осіб, які

займаються гасінням пожеж, тобто їхнього фаху, подаються словосполучення, що мають позначення не однієї особи, а кількох, тобто, команди, яка гасить пожежу: *вогнева сторожа*” або *“пожежна справа”*. Цікаво, що ці словосполучення представлено як повні синоніми.

Окремо можна виділити групу слів на позначення знаряддя, що застосовується під час гасіння пожеж. Так, у словнику П.Білецького–Носенка знаходимо: *“смокъ (цмокъ) (и. с. м. р.) 1. Насось; 2. ЗмВй – великань. Смокъ семиголовый. Гидра. Драконь. Удавь. 3. Пожарная труба заливная”* [1:334], *“цмокъ (и. с. м. р.) 1. Насось для поднимания жидкостей трубами. Пожарная труба. 2. Большой змВй. Дракон. Гидра. По–польски: смокъ”* [1:383].

У представлених словникових статтях іменники *смокъ* і *цмокъ* багатозначні. Одне із значень *насос* і як його різновид: *“пожарная труба заливная”* або просто *“пожарная труба”*.

Словник Е.Тимченка перекладає словосполучення *“пожарная труба”* іменником *“гасиль”* [9:II:44].

А от словник М.Уманця та А.Спілки до цього словосполучення пропонує переклад *“сѣкавка вогнева”*.

Іменник *гасиль* знаходимо у словнику А.Гурта [5:79]. Однак, крім нього знаходимо ще: *“водоветная, заливная, пожарная труба = труба (С. Л. Ш.)”*; *“смок (С. Л.), цмок, прискавка”* [5:125] і навіть серед значень іменника *рукавь* подане: *“3. Кишка до смоку”* [5:279].

Є.Желеховський перекладає *“смок: смок т. Pumpe. f.”* [7:II:886], наводить також: *“сисавка, f. Sangröhre, f.”* [7:II:886], *“смóкавка, f. Röhre, f.”* [7:II:886].

У словнику Б. Грінченка читаємо: *“смок: 1) насось. Основа, южнорусский літературно–ученый вѣстникъ. Спб. 1861 – 1862”* [4:IV:159], *“сикавка 1. Дѣтская игрушка, родъ брызгалки, шприца изъ бузины или трубчатого ствола какого–нибудь растенія, напр. георгина”*. К.С. 1887. VI 479. *“2) пожарный насось”* [4:IV:125], *“помпа”* тм. ж. *“1) великолѣтне, пышность. 2) важничанье. 3) насось”* Желех. [3:III:300].

У словниках Е.Тимченка, М.Уманця та А.Спілки, Б.Грінченка знаходимо також російське словосполучення *“пожарный сарай”*, що позначало приміщення для зберігання пожежного знаряддя і місце знаходження пожежної команди. Зазначене словосполучення перекладається словом *“пожарня”* [9:II:44].

“Малорусько–німецький словар” Є.Желеховського також має слово *пожарня* у тому ж значенні [7:II:679].

Словники містять також іменники, які позначають особу, що здійснює злочин – підпал. У М.Уманця та А.Спілки: *“зажигатель, –ница = палій”* (С. Л. З.) *“підпалч, –ка”* [10:239]; у Е.Тимченка: *“зажигатель, зажигательница = т. палій, палійка, підпалчкя”* [8:II:126]; у А.Гурта *“палитель = палій”* [5:III:3]; у Є.Желеховського *“палій, палійка”* [7:II:597]; у Б.Грінченка *“палій, палійка”* [4:IV: 89].

Однак, словник П.Білецького–Носенка, що укладався набагато раніше за всі представлені словники, подає тільки іменник – власну назву (*Палій*). Власний іменник за народними звичаями також пов’язаний із пожежою, хоча й опосередковано, в уяві селянина *Палій* (и. с. собств. м. р.) Пантелеймонь *“На Палія въ день св. Пантелеймона, 27–го іюля малороссіяне вѣрятъ, что въ зтотъ день кто будетъ жать или возить снопы съ поля въ гумно, то за это накажется пожаромъ. Отъ этого и назвали его Палій, будто пожигаеть копы хлѣба на поляхъ”*[1:272].

Не одне слово знаходимо на позначення місця пожежі, горілого місця. У словнику М.Уманця та А.Спілки: “*віжсига* = 2) *паленина, новіна* (про землю, на котрій випалено ліс)” [10:118], “*гарь* – 2) *згарище*” (горіле місце пожежі в лісі) [10:144]. Зауважимо, що всі слова характеризують місце пожежі в лісі.

Словник, складений А.Гуртом, пропонує такі синоніми: “*пожарище* = *пожарина*” [5:III:79], “*пожарище, погорілище, згарище. Сидить господарь на дворищі, на сумнім чорнім пожарищі та й плаче, бідний. О.Пч. 4) Ой я в чужім краї, як на пожарині, ніхто не пригорне при лихій годині*” [т. 3, с. 79].

Е.Тимченко подає синоніми не тільки на позначення горілого місця: “*пожарище, и. погорыджа, пожарына, згарище, димнище*” [9:II44], але й на позначення вогню, багаття: “*горище (и.с ср.р.) 1) разведенный огонь см. Богатье. Огень. Куріще. 2) пепелище, пожарище, обгорѣлое мѣсто*” [8:I:103].

Словник П.Білецького–Носенка має ті ж іменники на позначення хмари від пожежі: “*пожаріна, пожарище (и. с.ж. и ср. р.). Мѣсто, истребленное огнемъ. Зарево на облакъ отъ пожара*” [1:288].

У словнику Є.Желеховського низка синонімів на позначення місця пожежі виглядає так: “*згарище, згариско*” [6:I:291], “*зжежсище*” [6:I:298], “*пожарище, пожаріна*” [7:II:679], “*погорілище, погорілище, фр. погоровиско*” [7:II:673]. Серед іменників, які не наведено в інших словниках, бачимо “*згариско*” [6:I:291], “*зжежсище*” [6:I:291], “*погорілище, погорілище, погоровиско*” [7:II:673]. А Б.Грінченко подає тільки 2 слова: “*пожаріна, пожарище*” [3:III:249].

Таким чином, перегляд українських загальних двомовних словників XIX століття та початку XX століття свідчить про те, що тематична група, що стосується пожежної справи, представлена широко (наявні слова на позначення пожежного знаряддя, пожежного приміщення, місця пожежі, етапів горіння). Вони не мають термінологічного позначення у словниках, що розглядаються, є загальноновживаними.

Однак тематична різноманітність представлення таких слів, їх велика кількість, наявність слів, які реалізують різні типи інформації в залежності від співвіднесення слова з загальним та науковим поняттям, зокрема *попна, сикавка, вогнева, цмок, пожежна справа* та ін., підтверджують, на нашу думку те, що українська пожежно-технічна терміносистема починає формуватися.

Процес переходу загальноновживаних слів до термінів, професіоналізмів виявляється досить активно разом із розвитком науки, техніки, суспільства. Всебічне дослідження процесу переходу загальноновживаних слів до складу пожежно-технічної терміносистеми, яка тільки по починає формуватися, у хронологічному, якісному та кількісному аспектах в кінці XIX на початку XX ст. було б, на нашу думку, надзвичайно доцільним як для окреслення шляхів формування тогочасної української пожежно-технічної терміносистеми, так і сучасної.

Загальні словники, словники технічні, що вже з'являються, матеріали спеціальних видань того часу ще потребують свого вивчення.

1. Білецький–Носенко П. Словник української мови. – К., 1966. 2. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4-х т. – К., 1907. – Т. 1. 3. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4-х т. – К., 1907. – Т.3. 4. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4-х т. – К., 1907. – Т.4. 5. Гурт А. Словник українсько-галицький.–Вїна,1896. 6. Желеховський Є. Малоруско–німецький словарь: В 2-х томах. – 1886. – Т.1. 7. Желеховський Є., Недільський С. Малоруско–німецький словарь: В 2-х томах. – 1886. – Т.2. 8. Тимченко Е. Русско–малоросійській словарь: В 2-х томах. – 1887. – Т.1. 9. Тимченко Е. Русско–малоросійській словарь: В 2-х томах. – 1887. – Т.2. 10. Уманець М., Спілка А. Словарь російсько–український. – Львів, 1893.